

Kleine vrede in beeld: 'Wat doet u op zondag?'

'Afschaffing zondagsrust verdeelt de Hoeksche Waard' kopte *de Volkskrant* augustus vorig jaar. Het artikel van *de Volkskrant* benadrukt de gespannen situatie in de Zuid-Hollandse gemeente waar religieuze tegenstellingen en angst voor het verlies van traditionele waarden het eiland lijken te verdelen. Maar is dit het hele verhaal? In dit artikel reflecteren Amber Bosse en Dagmar Punter op het dialoogproces rondom de burgerparticipatie 'Rust en Activiteiten op Zondag' in de Hoeksche Waard.

DOOR AMBER BOSSE EN DAGMAR PUNTER

In de Nederlandse context spreken we niet vaak over bedreigingen van vrede. Er is in ons land op dit moment geen sprake van oorlog of een gewelddadig conflict.¹ Toch zou je kunnen zeggen dat alle vraagstukken die gaan over goed samenleven en de mogelijke barsten daarin, ook in de Nederlandse context, over de kwetsbaarheid van vrede gaan. Dynamieken van conflict en verbinding op kleine en grote schaal lijken meer op elkaar dan we soms denken. Inzoomen op het 'kleine' en lokale, dicht bij huis, kan helpen om het 'grote' beter te begrijpen, en andersom.

De meeste mensen definiëren vrede in eerste instantie als de afwezigheid van oorlog (grote vrede).² Wanneer concreet wordt gevraagd: 'Waar denk je aan bij het begrip vrede?', antwoorden de meeste mensen: 'Gelukkig zijn, vriendschap, familie, dat mensen met elkaar kunnen omgaan, rust, alles is goed, geen ruzie en behulpzaamheid'.³ Dit laat zien dat concrete verbeeldingen van vrede vooral gaan over onderling samenleven en onderlinge verbinding. Dit noemen we ook wel 'kleine vrede'. Kleine vrede gaat vooral over hoe mensen zich tot elkaar verhouden. Soms wordt dit ook wel 'harmonieuze co-existentie' genoemd. Dit is verwarrend, want kleine vrede betekent niet dat alle conflicten zijn verholpen, afgevlakt of moeten worden vermeden.⁴ Juist het de ruimte geven aan verschillen is belangrijk voor het erkennen van uiteenlopende waarden en kleine vrede.⁵

Stabiliteit en 'kleine vrede'

Vredeswetenschaper Paul Smoker beschrijft al in 1981 in zijn artikel 'Small Peace' dat het voor individuen binnen een gemeenschap belangrijk is dat waarden en visies over hoe men het liefst zou willen leven ook daadwerkelijk overeenkomen met de realiteit.⁶ Wanneer dat het geval is, ontstaat er een ervaring van stabiliteit en 'kleine' vrede. Wanneer waarden en normen van een bepaalde groep geen ruimte krijgen in de maatschappij, bijvoorbeeld omdat ze onderdrukt worden, kan er conflict en ontevredenheid ontstaan, wat de ervaring van vrede in de weg zit.

Smoker beschrijft dat wanneer er sprake is van 'kleine vrede', individuen en gemeenschappen voldoende ruimte krijgen om binnen de samenleving hun eigen criteria en processen aan te dragen voor (politieke) besluitvorming. Vrede is volgens hem dynamisch en een continu proces dat mensen zelf vormgeven. Het omgaan met verschillen en het bijhouden van onderlinge relaties staat daarbij centraal. Verder is het van belang dat politieke instituties openstaan voor de inbreng van burgers. Inclusieve besluitvormingsprocessen zijn daarom een manier waarop de visies op het goede leven, oftewel hoe men idealiter vindt dat (samen)leven eruit zou moeten zien, uitvoering krijgen in de praktijk en zo bijdragen aan kleine vrede.

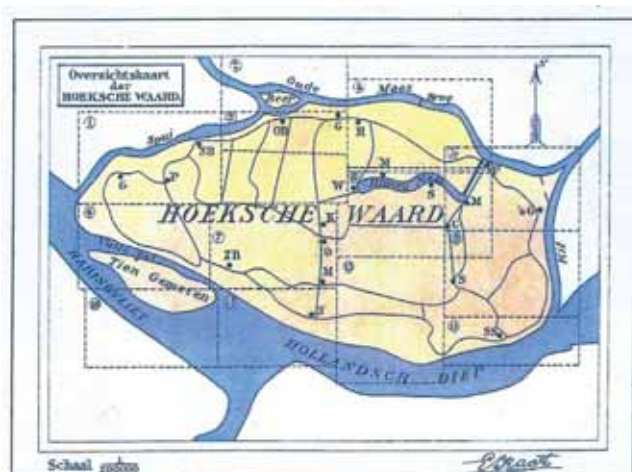
Om te laten zien hoe kleine vrede vorm krijgt, bespreken we in deze bijdrage de casus van de gemeente Hoeksche Waard,⁷ waar de lokale



Amber Bosse
is jurist en adviseur bij
Public Mediation.



Dagmar Punter
is redactielid van dit
tijdschrift.



Hoeksche Waard als eiland begrensd door rivieren. Afbeelding uit 'Atlas van de Hoeksche-Waard' van E. de Raat 1909.

politiek, maatschappelijke organisaties en bewoners een gevoelig gesprek voerden over mogelijke aanpassingen van de zondagsrust. We tonen hoe de toepassing van visuele methodes helpt om de dagelijkse ervaringen van burgers centraal te stellen in beleidsvorming. Voorbeelden uit dit gesprek binnen de Hoeksche Waard laten zien hoe verschillende visies op het goede leven langs elkaar schuren, maar gedeelde waarden niet per se uitsluiten. In het laatste deel van deze bijdrage reflecteren we op de symbolische grenzen tussen verschillende visies op het goede leven, en op welke manier ook de fysieke grenzen van het eiland een rol speelden in het participatieproces.

Hoe ziet uw ideale zondag eruit?

Wat doen burens als de een wil grasmaaien op zondag maar de ander zich in stilte wil voorbereiden op het kerkbezoek? Om hier sturing aan te geven geldt in Nederland de Zondagswet. Hierin staat dat er in beginsel rust moet zijn op de zondagochtend. Gemeenten mogen hier zelf uitzonderingen op maken. De gemeente Hoeksche Waard wilde geen besluiten nemen over de zondagsinvulling zonder eerst goed inzicht in hebben in de behoeften van haar inwoners. Om te begrijpen wat er speelde, was het allereerst belangrijk te weten hoe bewoners hun zondag en de omgang met elkaar op die dag zelf ervoeren. Hoe ziet de (ideale) zondag in de Hoeksche Waard eruit? Welke gevoelens komen er naar boven wanneer de eigen zondagsinvulling door het gedrag van de ander in het nauw komt? Op welke manier spreekt men elkaar aan als verschillen botsen?

Om hierachter te komen, werd een inwonersforum georganiseerd. Ter voorbereiding op een van de bijeenkomsten werden de deelnemers gevraagd een 'huiswerkopdracht' te maken: maak een foto, of kies een bestaande foto, van hoe uw zondag eruitziet. Het doel was om deelnemers zelf te laten nadenken over welke achterliggende ideeën het eigen perspectief op de zondag vullen en om die van anderen te zien. Het naast elkaar leggen van de foto's geeft inzicht in de overeenkomsten en verschillen tussen de zondagsinvulling van bewoners. Deelnemers aan het forum zijn immers vaak 'burens' die zondagen anders besteden. Zo geeft de opdracht

indirect ook inzicht in de huidige en gewenste onderlinge relaties en de manier waarop hierin de beleidsvorming rekening mee gehouden kan worden.

Relationele vrede: samenwerken als burens

Om de werking van kleine vrede beter te begrijpen, helpt het om het begrip 'relationele vrede' uiteen te zetten. Hierbij staat de menselijke relatie centraal, en de percepties en gedragingen van de betrokken actoren.⁸ Het vraagt: wie is er betrokken bij het conflict, wat doen, zeggen en voelen zij en hoe verhouden zij zich tot elkaar? Het begrip helpt relaties tussen actoren op verschillende niveaus te zien en hoe deze niveaus zich tot elkaar verhouden, binnen een straat of buurt, of tussen een gemeenschap en de overheid.

Binnen het theoretische perspectief van relationele vrede wordt de mate van conflict gevormd door een continuüm van vredige en 'onvredige' relaties. Deze relaties veranderen met de tijd, onder invloed van eerdere ervaringen en herinneringen. Het karakter van een '(on)vredige relatie' wordt gevormd door gedrag, attitudes en percepties. Het gaat hier om welke visie op het goede leven mensen hebben en hoe zij deze tot uitdrukking brengen, en om wat zij geloven, zeggen en belangrijk vinden. Relationele vrede vindt plaats wanneer er sprake is van 'deliberatie, non-dominantie en samenwerking' in gedrag, en erkenning en vertrouwen in elkaars attitudes.⁹ Mensen moeten verschillende perspectieven met elkaar kunnen bespreken (deliberatie) waarbij de ene partij de andere partij niet mag overheersen of onderdrukken (non-dominantie).

De laatste laag van relationele vrede, die essentieel is voor samenwerking, is het perspectief dat partijen van de relatie zelf hebben. Het is belangrijk dat partijen elkaar niet als vijanden zien maar als 'fellows'. Dikke vrienden zijn is niet nodig, maar bereidheid tot het aangaan van een minimale samenwerkingsrelatie is essentieel. Relationele vrede betekent niet dat er nooit onenigheid is; het zegt vooral iets over de manier waarop verschillen worden 'gemanaged'. Fellows hoeven geen warme gevoelens naar elkaar te uiten, zoals familie of vrienden dat wel zouden doen. Niet alle burens worden op elkaars bruiloft uitgenodigd, maar burens moeten, bij wijze van spreken, wel samen de schutting kunnen vervangen.

De attitudes, gedragingen en percepties die partijen hebben, ook van de onderlinge relatie, zijn met elkaar verweven. Zo heeft het perspectief van een partij en de mate waarin zij zich hierin gehoord voelt direct invloed op de manier waarop deze partij de onderlinge relatie ziet.

Alledaagse visies op vrede in beeld

Het meenemen van foto's van de zondagsbesteding hielp om de dagelijkse werkelijkheid van de 'fotograaf' – een inwoner van de Hoeksche Waard – te laten zien. Deze is voor geen enkele maker hetzelfde. De foto's zeggen op een visuele manier iets over het wereldbeeld van de maker.

Waarom is het beter begrijpen van elkaars wereldbeeld in deze casus van belang? In dit geval zagen we dat het conflict over de invulling van de zondag voor de buitenwereld vooral een religieus conflict tussen twee kampen leek. We observeerden echter al vroeg in het proces dat de werkelijkheid een stuk complexer was. Verschillen in hoe men de wereld ervaart

of wat men belangrijk vindt waren ook in de Hoeksche Waard nauw verwant aan verschillen in maatschappelijke positie en identiteit, en niet alleen in geloof.¹⁰ En die verschillen liepen zelfs binnen de redelijk kleine (eiland)gemeenschap uiteen.¹¹ Tegelijkertijd zagen we hoe er gedeelde belangen aanwezig kunnen zijn in deze verschillende visies, bijvoorbeeld waar het de onderlinge verhoudingen en het behoud van de gemeenschap betrof. Wanneer wereldbeelden zich uitten in gedrag, bijvoorbeeld in verschillende zondagsactiviteiten, konden zij in de praktijk botsen. Dan was het dus niet het religieuze verschil dat het conflict veroorzaakte, maar de uitvoering en invulling van de eigen zondagsactiviteit in relatie tot de uitvoering van het wereldbeeld van de ander.



Samen een collage maken naar aanleiding van de foto-opdracht tijdens een dialoogsessie van het inwonersforum.



Het samenvatten en bespreken van de collages van de deelnemersgroepen.

Tijdens de bijeenkomst van het inwonersforum vroegen we deelnemers om hun gekozen foto te delen en te vertellen wat erop te zien was. We vroegen hen daarnaast uit te leggen waarom ze juist deze foto hadden uitgekozen. We maakten in groepjes collages van de meegebrachte foto's en schreven in steekwoorden observaties, gevoelens en waarden op. Door de foto's te verzamelen in een collage kwamen de verschillende invullingen van de zondag tot leven maar konden deze ook naast elkaar bestaan. Het startpunt van deze methode is de persoonlijke beleving en niet het contrast tussen standpunten van verschillende bewoners. Het gesprek bood ruimte voor een diversiteit aan dagelijkse belevingen van de zondag en diende als basis voor verdere dialoog over wat men in de gemeenschap belangrijk vindt.

Werken met beeld helpt om dialoog te voeren: om te praten over je eigen ervaring en je in de ander te verplaatsen

Werken met beeld helpt om dialoog te voeren: om te praten over je eigen ervaring en je in de ander te verplaatsen. De vraag 'wat zie en voel je bij deze foto?' kan veel inzicht geven in de beweegredenen en kernwaarden van mensen en in de emoties en herinneringen die rondom het gekozen thema leven.¹² Door deze te bespreken, kunnen partijen elkaar beter begrijpen en wellicht onverwachte overeenkomsten vinden. Daarnaast zorgt het werken met beeld ook voor iets concreets en tastbaars op papier, dat een rol krijgt in het gesprek en waarover en waarmee gesproken kan worden. De beleving van de deelnemer wordt letterlijk te midden van het gesprek erkend en gezien.

De toepassing van visuele methoden in burgerparticipatie is geïnspireerd op de *photovoice* methode uit de visuele sociologie. In mediation en andere vormen van conflictantering wordt nog maar beperkt gebruikgemaakt van beeld.¹³ In het Everyday Peace Indicators Project van wetenschapper Roger Mac Ginty wordt ook de *photovoice* methode toegepast.¹⁴ Dit project laat mensen zelf hun indicatoren voor vrede samenstellen zodat beleid beter afgestemd kan worden op de dagelijkse ervaringen en behoeften van burgers. Beeld helpt om deze indicatoren te concretiseren en dichtbij de ervaring te houden. Hoewel Mac Ginty's methode vooral wordt toegepast in de nasleep van gewelddadige conflicten, is de centrale vraag hetzelfde als die in de Hoeksche Waard: hoe navigeren mensen samen in het dagelijks leven onderlinge spanningen? Zo gaat het gesprek over alledaagse vrede, volgens Mac Ginty, vooral over sociale interacties en het samenleven op lokaal niveau. Niet alleen relevant voor *daar* maar juist ook voor *hier*.

Gedeelde waarden: rekening houden met elkaar

Tijdens het delen van de foto's van ieders zondagsbesteding werd duidelijk dat er talloze manieren zijn om de zondag door te brengen en dat die niet (alleen) met geloof te maken hebben. De foto's lieten zien dat er veel overeenkomsten te

vinden zijn in de perspectieven op de zondagbesteding maar dat het alledaagse samenleven complex kan zijn. Wanneer er sprake lijkt te zijn van scheidslijnen tussen groepen, leven er vaak vooroordelen, gevoed door het publieke debat, het politieke spel en de media. Hoewel verschillende media de dialoog in de Hoeksche Waard als een conflict tussen gelovigen en niet-gelovigen bestempelden, bleek deze welbekende scheidslijn – of identiteitsgrens – te eenvoudig. Het gesprek binnen het inwonersforum ging dan ook snel de kant op van goed fellowschap, of zoals Mac Ginty het zou beschrijven: het gesprek ging over de dagelijkse improvisatie en omgangstactieken voor het waarborgen van het behoud van alledaagse vrede in een context van verschillen.¹⁵

Voor de deelnemers zelf was het vooral de vraag hoe je vervolgens de verschillende zondagbestedingen zo goed mogelijk kunt combineren en hoe om kan worden gegaan met onderlinge verschillen die overblijven. Hoe kunnen deze verschillen naast elkaar bestaan, zoals de foto's op het bord? Wat hebben ze daarvoor nodig en welke regels zijn dan passend?

We kunnen de gesprekken uit het inwonersforum context geven door ze te koppelen aan de uitkomsten van een groot inwonersonderzoek dat tegelijk met het inwonersforum werd uitgevoerd (zie kader hieronder). Daar kwam uit dat de meerderheid van de respondenten – die zich veelal in groepen bevonden met tegengestelde wereldbeelden – 'rekening houden met elkaar' heel belangrijk vonden. Ook uit de motivaties die deelnemers bij hun antwoorden gaven bleek dat het 'erkennen van ieders waarden' en 'goed samenleven' belangrijke basisbeginselen waren, met name als fundament om met elkaars verschillende visies op het goede leven om te gaan. In hun uiteindelijke advies aan de gemeenteraad verwerkten de deelnemers aan het inwonersforum dit in handelingsperspectief: ze schreven dat ze binnen de gemeenschap het gesprek moeten blijven voeren over hoe 'rekening houden met elkaar' er in de praktijk uitziet. Dit laat zien dat

Beschrijving proces 'Rust en Activiteiten op Zondag'

De gemeente Hoeksche Waard is met behulp van een extern consortium in gesprek gegaan met haar inwoners over de zondagbesteding. Er werd een grootschalig online inwonersonderzoek (participatieve waarde-evaluatie, PWE) uitgevoerd door Populytics. Aan het onderzoek deden een op de vier inwoners van de gemeente mee (totaal: 18.392). Public Mediation begeleidde daarnaast gedurende een half jaar een klankbordgroep bestaande uit ondernemers en maatschappelijke organisaties (drie bijeenkomsten) en een inwonersforum (zes bijeenkomsten). Het inwonersforum bestond uit twintig via een steekproef gekozen inwoners die een representatief beeld vormden van de gemeente. Zij hebben een advies uitgebracht aan de gemeenteraad over rust en activiteiten op zondag. Na een periode van onenigheid binnen de gemeenteraad is er op 18 juni jl. ingestemd met het volgen van het advies van het inwonersforum over het aanpassen van de regelgeving over wat er mag op zondag. Op het moment van schrijven is dit besluit nog niet definitief.

de kwaliteit van samenleven zich niet laat vangen in een statische toestand waarbij wel of niet aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan of waarbij de ene groep meer recht heeft zich te uiten dan de ander. Het gaat er vooral om hoe mensen zich in het dagelijks leven tot elkaar (blijven) verhouden.

De gedeelde visie van burgers op het belang van de onderlinge relatie (relationele vrede), laat zien dat het behoud van kleine vrede door het 'rekening houden met elkaar' en 'erkennen van ieders waarden' de sleutel is voor de effectieve werking van toekomstig zonagsbeleid, volgens de deelnemers aan het inwonersforum. Beleid zou niet gevormd moeten worden op basis van vrijheden voor de ene groep die de andere groep beperken ('dominantie' zoals in de theorie van Smoker), maar vraagt juist een gedeelde visie op de relatie als startpunt, verbonden aan het concept van relationele vrede.

Beleid vraagt een gedeelde visie op de relatie als startpunt

Zachte symbolische en harde fysieke grenzen

Uit deze casus blijkt dat hoewel gedragingen met elkaar in conflict kunnen zijn (zoals rust versus activiteit op zondag), de visie op de onderlinge relatie en het gemeenschapsbelang overeen kunnen komen ('rekening houden met elkaar'). Dat betekent niet dat het zien en erkennen van elkaars visies op het goede leven altijd makkelijk is. Tijdens de gesprekken in het inwonersforum kwam het ongemak over de soms haaks op elkaar staande wereldbeelden regelmatig naar boven. Het viel deelnemers op die momenten af en toe zwaar om onder ogen te zien dat iemand anders de wereld écht anders ziet, begrijpt en ervaart.

Wat het extra lastig maakt is dat de verschillen niet alleen ten uiting komen als je erover praat, maar dat ze zich manifesteren in het dagelijks leven, op straat. Gewenste zonagsbestedingen sluiten elkaar in essentie uit: waar zonagsrust heerst, kunnen geen (commerciële) activiteiten plaatsvinden, en andersom. Een markt organiseren op zondag in dezelfde straat waar men de kerk bezoekt, wringt en laat de fysieke grenzen van de openbare ruimte zien. Aan de andere kant zorgen de fysieke grenzen van het eiland, omgeven door rivieren, voor een sterk gemeenschaps- of eilandgevoel. Zoals een van de deelnemers aan het inwonersforum het beschreef: 'Als ik door de tunnel [het eiland op] rijd voel ik de drukte van de Randstad van mijn schouders vallen en kom ik thuis.'

Ook werd vaak genoemd dat 'men naar elkaar omkijkt op het eiland'. Toen er tijdens het participatieproces werd gewerkt aan de tunnels rondom het eiland, die daardoor een tijdje dicht moesten, graptten de deelnemers dat 'ze wel met elkaar door móesten, omdat ze toch met z'n allen omringd door water zaten opgesloten.' Zo werd rekening houden met elkaar een 'grensoverstijgende' waarde in de Hoeksche Waard en essentieel voor de vormgeving van kleine vrede. Ook de identiteitsgrenzen of scheidslijnen tussen groepen bleken minder hard dan vooraf verwacht. Uit het advies van het inwonersforum spreekt vooral de wens van deelnemers om

De casus beschreven door de deelnemers aan het inwonersforum

'Op 1 januari 2019 zijn verschillende gemeenten samengevoegd om samen de Hoeksche Waard te vormen. (...) De Hoeksche Waard is een eiland omgeven door dijken, beschermd tegen het water. Een eiland waar veel waarde wordt gehecht aan het groene, landschappelijke karakter en aan het gemeenschapsleven. (...) [Doordat er op verschillende plekken op het eiland anders omgegaan wordt met de zondag] is de vraag ontstaan hoe de gemeente moet omgaan met de zondagsrust en activiteit. (...) De Hoeksche Waard heeft een grote kerkelijke gemeenschap. Dat betekent dat voor een deel van de inwoners van Hoeksche Waard de zondag niet zomaar een dag van de week is. Van oudsher zien zij de zondag als een heilige rustdag. Er zijn ook inwoners van Hoeksche Waard die de zondag niet als rustdag beschouwen. Zij zouden op deze dag graag de mogelijkheid hebben om boodschappen te doen, te werken of een evenement te bezoeken. Daarnaast zijn er mensen die de zondag wel als rustdag zien, maar deze niet in de kerk besteden. De zondag wordt door Hoeksche Waarders dus verschillend ingevuld. Dat hoeft geen probleem te zijn zolang mensen elkaar niet in de weg zitten. Maar de vrijetijdsbesteding van de een kan de (zondags)rust van de ander belemmeren, en andersom. Dat kan leiden tot ongewenste spanningen. Hoe de Hoeksche Waard daarmee omgaat is een van de kernvragen van dit proces.'

Bron: Casusbeschrijving uit het advies van het Inwonersforum 'Rust en Activiteiten op Zondag' dat zij hebben aangeboden aan de gemeenteraad van Hoeksche Waard (26 september 2023).

nadruk te leggen op wat gedeeld wordt en niet waar men in verschilt: een mooi voorbeeld van een gezamenlijke keuze om de relationele kleine vrede niet opzij te laten duwen door de verschillende wereldbeelden.

Gedeelde waarden

Als procesbegeleiders werd voor ons het advies van het inwonersforum 'Rust en Activiteiten op Zondag' een voorbeeld van hoe we op kleine schaal kunnen leren van hoe gemeenschappen omgaan met hun verschillen. Het zet aan tot nadenken over hoe deze kleine dynamieken van samenleven van groot belang kunnen zijn voor het waarborgen van vreedzame samenlevingen. Daarbij hielp het gebruikmaken van beeld om inzicht te krijgen in waar visies en waarden samenkomen of schuren, en om daarmee aannames over harde scheidslijnen tussen groepen te kunnen ontkrachten. Zo brengt dialoog aan de hand van beeld het persoonlijke, dagelijkse en gelaagde terug in de voorstadia van beleidsvorming. Hoewel er binnen de gemeenschap verschillen in

wereldbeelden bestaan, en men de zondag zeer divers invult, kan een gedeelde visie op de relatie juist als verbindende factor werken. Deze gedeelde waarden bieden zo het startpunt voor de vorming van nieuw beleid en helpen om, wanneer regels over wat wel en niet mag zijn gevormd, de relationele vrede in stand te houden en om, wanneer het spannend wordt, hierop terug te grijpen. ■

NOTEN

1. Nederland staat op plek 18 van de 163 in de Global Peace Index 2024, te vinden op visionofhumanity.org.
2. Een voorbeeld van een 'grote vrede-theorie' is de *democratic peace theory*, afgeleid van Kant, waarbij democratieën minder geneigd zouden zijn met elkaar in oorlog te gaan en daarom democratische instituties als voorwaarde voor een stabiele vredige samenleving worden gezien.
3. Vlaams Vredesinstituut, *Vrede in Vlaanderen. Opinions en engagements van Vlamingen inzake vrede en geweld*, 2007. Helaas zijn er weinig recente bronnen over de Nederlandse context.
4. Lees hierover ook over het begrip *agonistic peace*: L. Strömbom & I. Bramsen, 'Agonistic peace: advancing knowledge on institutional dynamics and relational transformation', *Third World Quarterly* 2022/6, p. 1237-1250.
5. In TC 5/2022 schreef Dagmar Punter een stuk over de *culture of peace* en de rol van mediation hierin en hoe ingewikkeld het is dit meetbaar te maken.
6. P. Smoker, 'Small Peace', *Journal of Peace Research* 1981/2, p. 149-157.
7. Voor dit artikel putten we o.a. uit onze onderlinge samenwerking waarbij Dagmar Punter, die onderzoek doet naar hoe 'gewone burgers' vrede definiëren, mee mocht denken met Public Mediation, waar Amber Bosse met collega's het inwonersforum begeleidde. In de lente en zomer van 2023 ontwierpen we samen een sessie voor het inwonersforum waarbij visualisatie centraal stond.
8. Zie hiervoor het werk van J. Söderström, M. Åkebo & A.K. Jarstad, 'Friends, fellows, and foes: A new framework for studying relational peace', *International Studies Review* 2021/3, p. 484-508.
9. Zie Söderström, Åkebo & Jarstad 2021.
10. J. Howard & M. Tadros (eds.), *Using participatory methods to explore freedom of religion and belief. Whose reality counts?*, Bristol University Press 2023.
11. G. Bouma, A. Halafoff & G. Barton, 'Worldview complexity: The challenge of intersecting diversities for conceptualising diversity', *Social Compass* 2022/2, p. 186-204.
12. D. Harper, 'Talking about pictures: A case for photo elicitation', *Visual Studies* 2002/1, p. 13-26.
13. Lees meer over de huidige stand van zaken m.b.t. het gebruik van beeld in mediation in R. Bellmer & F. Möller, 'Active looking: images in peace mediation', *Peacebuilding* 2022, p. 1-16.
14. everydaypeaceindicators.org. Meer over de methode: Tiffany Fairey, 'Whose photo? Whose voice? Who listens? Giving, silencing and listening to voice in participatory visual projects', *Visual Studies* 2018/2, p. 111-126.
15. R. Mac Ginty, 'Everyday peace: Bottom-up and local agency in conflict-affected societies', *Security Dialogue* 2014/6, p. 548-564.